

De korstmossen van het voorjaarsweekend 2012 naar de Noordoost-Veluwe

Henk Timmerman

Inleiding

Als locatie voor het voorjaarsweekend koos de BLWG in 2012 voor de Noordoost-Veluwe, een regio die in het verleden al vaker door onze vereniging is verkend (zie onder meer Bakker 1964, Brand & Sipman 1975, Sipman 1984). Vanuit camping 'De Veluwe Wagen' in Emst werden van 28 tot en met 30 april vooral oude bossen (malebossen) bezocht, en verder het parkbos Cannenburch in Vaassen, de Oude Begraafplaats in Heerde en Paleispark het Loo bij Apeldoorn. Op sommige plaatsen konden waardevolle vergelijkingen worden gemaakt met vroegere inventarisaties, waarbij de achteruitgang van sommige soorten de stemming soms drukte, maar enkele verrassingen de lichenologische harten gelukkig weer sneller deden kloppen. Duidelijk zichtbaar was op verscheidene plaatsen de teloorgang van gevoelige soorten, waarbij vooral het verdwijnen van *Usnea hirta* (bleek baardmos) en *Usnea subfloridana* (gewoon baardmos) wordt betreurd.

Malebossen

Oude boskernen, die van oorsprong een gemengde eiken-beukenopstand hebben, maar allengs steeds meer worden gedomineerd door beuken, vinden we in overvloed op de Veluwe. Deze 'malebossen' liggen op de stuwwallen en hebben alle aanslagen op hun bomen overleefd dankzij het beschermende effect van het gezamenlijke bosbeheer van de maatschappen. Tot begin 20ste eeuw lagen deze bossen te midden van zeer uitgestrekte heide- en stuifzandgebieden, die daarna grotendeels zijn bebost met vooral naaldhout. De malebossen zijn een refugium voor een reeks korstmossoorten die in Nederland nu geheel of voornamelijk tot dit habitat zijn beperkt en zich vaak zeer moeilijk verspreiden buiten de oudste boskernen. Met deze soorten gaat het overigens in het algemeen goed, maar het verdwijnen van eiken in dit soort

bossen en de aftakeling van de nu zo'n 200 jaar oude beuken kan een bedreiging gaan vormen. Vooral in het Gortelsche Bos viel het enorme aantal dode en stervende beuken op en het vrijwel ontbreken van jonge exemplaren. Tijdens het weekend werden de Motketel en de Korte Barnt bij Niersen, het Gortelsche Bos en het Meerfelder Bos bezocht.

Motketel en laanbomen bij Niersen

Ten oosten van het dorpje Niersen ligt een zeer oud sprengbos, de Motketel, dat al lang bekend is om zijn zeldzame korstmossoorten. De voor oud bos typische soorten *Lecanactis abietina* (maleboskorst) en *Thelotrema lepadinum* (beukenwrat) werden uiteraard gevonden, waarbij de laatste zijn Nederlandse naam onrecht deed door ook op een eik te groeien. De bos-*Cladonia's* *Cladonia digitata* (vertakt bekermos) en *Cladonia polydactyla* (sterheidestaartje) zijn hier algemeen, maar ook een zeldzamere soort als *Trapeliopsis pseudogranulosa* (groene veenkorst) is er veel te vinden. Een leuke verrassing waren de grote plakaten van *Baeomyces rufus* (rode heikorst), die aan de oostelijke bosrand niet alleen op de grond groeide, maar ook op een bijna horizontaal groeiende beuk! Gelukkig was André Aptroot aanwezig om op de heikorst de parasiet *Arthro-rhaphis grisea* te ontdekken. Hij wees de deelnemers ook op een typische poederkorst voor dit soort bossen, *Lepraria jackii* (boomspleetpoederkorst), die hier op een stuk dood hout op de grond groeide.

In de buurt van de Motketel werd nog even gekeken op vrijstaande bomen langs de Elspeeterweg die vroeger enkele bijzonderheden hebben opgeleverd.

Op deze eiken groeien ook nu nog onder meer *Thelotrema lepadinum*, *Ochrolechia microstictoides* (bostandpastakorst), de in ons land zeer zeldzame en vrijwel tot dit gebied beperkte *Lepraria membranacea*

Figuur 1. Begin 19de eeuw liggen de malebossen nog als groene eilanden in een zee van stuifzand en heide.

(geschulpte poederkorst) en *Chaenotheca stemonea* (stoffig schorssteeltje). Verderop langs de Elspeeterweg waren de eiken niet lang geleden nog rijk begroeid met *Usnea hirta*, maar daar zijn nu alleen nog kleine exemplaren van te vinden.

Korte Barnt en Stadhoudersleemkuil

Ten noordwesten van Niessen ligt onder het Gortelsche Bos nog een oud en vrij onbekend bos dat begin 20ste eeuw volledig is ingesloten door nieuwe bebossing: de Korte Barnt. Iets ten westen van dit malebos ligt de Dobbe Gelle, die nu beter bekend is als de Stadhoudersleemkuil. Het langgerekte bosje rond deze leemkuil bestaat ook al heel lang. Het bos tussen leemkuil en malebos is een dichtgegroeid

heideveld, dat onverwacht leuke soorten opleverde.

Het zuidwestelijke deel van de Korte Barnt was met zijn grote eiken en beuken duidelijk als een oud bosrelict te onderscheiden, maar de specifieke soorten als *Thelotrema* en *Lecanactis* ontbraken. Toch was het een interessant terrein, met aan de zuidrand bijvoorbeeld struikjes blauwe bosbes vol met *Fellhanera subtilis* (schaduwdruppelkorst), *F. viridisorediata* (gewone druppelkorst), *Bacidia sulphurella* (boomvoetknoopjeskorst) en *Fellhanera bouteillei* (twijgdruppelkorst), waarvan de laatste met mooie apotheciën! Dit was een fraai voorbeeld van de pas in 2000 beschreven associatie *Fellhaneratum myrtillicola*, die te vinden is op oude bosbes-

struikjes op beschutte, luchtvochtige plekken in eiken- en lichte dennenbossen. (Spier & Aptroot 2000). Het mooiste moest nog komen, want bij inspectie van de boomlijken dook opeens *Cladonia parasitica* (koraalblaadje) op. Laurens Sparrius wist dit in ons land uiterst zeldzame bekermos te ontdekken dankzij de typische lichtgroene, bijna grijze kleur van het thallus dat bestaat uit zeer kleine, koraalvormig vertakte schubben met eindingse pycnidia. Het is nog maar het 6de atlasblok in Nederland en het 3de op de Veluwe waar deze soort recent is gevonden. Het is een soort die ook vroeger al uiterst zeldzaam in

in licht, oud bos' (Hennipman 1978). In dit bos ontstond even later een flinke discussie over de identiteit van een veronderstelde *Protoparmelia hypotremella* (grijze spijkerdrager), maar die werd later onder de microscoop beslist: het was niet deze soort, maar de veel zeldzamere *Scolio-sporum pruinoso* (berijpte spiraalkorst), een soort die bij ons alleen in oude bossen op de Veluwe voorkomt. Hij was heel wat jaren geleden al gevonden in de Motketel, maar blijkt dus ook hier voor te komen. Dit rijke stukje bos gaf als uitsmijter nog een dikke gevallen tak vol zeer goed ontwikkeld groot boerenkoolmos (*Platismatia*

Figuur 2. Tussen Stadhoudersleemkuil en Korte Bارت werden meerdere bijzonderheden gevonden. (foto: DirkJan Dekker).

ons land was. Hij is bekend van onder andere Ede, het Kraaienbos bij Zutphen en het Speulderbosch. Het waren slechts twee plukjes die hier werden aangetroffen, maar tot ieders verbazing werd even later een heel royaal plakkaat gevonden tussen malebos en leemkuil. De vindplaatsen beantwoorden precies aan het habitat dat Hennipman er vroeger al voor opgaf: 'op boomvoeten en stronken, vooral van eiken,

glauca), en de al eerder genoemde rijke groeiplaats van *Cladonia parasitica*. Het bos van de Stadhoudersleemkuil biedt niet alleen prachtige bomen, maar ook leuke soorten als *Parmeliopsis ambigua* (avocados) en *Mycoblastus fucatus* (trilzwamkorst). Al met al is dit een interessant stuk bos, dat bij nadere inspectie ongetwijfeld nog meer bijzondere soorten zal opleveren.

Gortelsche Bos

Ten westen van het dorpje Gortel ligt een groot malebos, het Gortelsche Bos, dat al tijden bekend is als hotspot voor zeldzame soorten. Het is bijvoorbeeld een van de laatste plekken waar nog in 1876 *Lobaria pulmonaria* (longenmos) is gevonden en waar toen baardmossen van een halve meter lengte voorkwamen! Deze *Lobarion*-gemeenschap is al voor 1900 grotendeels verdwenen, waar meer het veranderde bosbeheer (vervanging van oud loofbos door naalddhout, waardoor versnippering optrad) dan de toenemende luchtvervuiling debet aan was. De sterk stijgende zwavelstofdioxide-vervuiling midden vorige eeuw gaf waarschijnlijk de baardmossen de genadeslag, en nu is het met name de ammoniakbelasting die gevoelige soorten bedreigt. De glorie-dagen mogen dan voorbij zijn, er valt ook nu nog genoeg te genieten. Zo zijn de exemplaren van *Thelotrema lepadinum* er bijzonder groot en talrijk. Wij bezochten het noord-oostelijke deel, tussen de Boshuisweg en de weg Gortel-Vierhouten. Even boven de parkeerplaats aan de Boshuisweg, in een gebied met de plaatselijke naam Enkhout,

vonden we opeens een merkwaardig bosperceel dat bijna uitsluitend met boswilg was begroeid. Het is een vochtig bosje met dunne bomen die rijkelijk begroeid waren met korstmossen, waaronder extreem veel *Hypogymnia physodes* (gewoon schorsmos) en soms reusachtige schildmossen. Een onverwachte vondst hier was een *Physcia aipolia* (gemarmerd vingermos), een soort die maar weinig op de Veluwe wordt gevonden.

Ten noorden van de Lankertsweg ligt een kleine landbouwenclave in het bos met enkele huizen, waarachter de enorme beuken van het oude malebos uittorenen. Hier ligt ook een kuil met water. Op een beuk vlakbij werd een typische oud-bossoort gevonden: *Porina leptalea* (bruin olie-vlekje). Achter de waterkuil ligt nog een oude enkel in het bos verscholen, en daarna strekken zich over kilometers de oude beuken uit. In dit gedeelte, dat heel toepasselijk De Beuk heet, laten heel wat geheel open plekken zien dat veel beuken al zijn overleden. Er waren veel zaailingen te zien, maar daar weten de talrijke wilde zwijnen vast wel raad mee. Verjonging van beuken treedt hier vrijwel niet op. De oude

Figuur 3. Enkhout, het merkwaardige bosje vol boswilgen in het Gortelsche Bos. (foto: DirkJan Dekker).

bomen zaten vol met *Thelotrema lepadinum* en *Graphis scripta* (gewoon schriftmos), maar echte zeldzaamheden doken niet op.

Meervelder Bos

Een heel ander aanzicht bood het noordoostelijke deel van het Meervelder Bos tussen Hoog-Soeren en Uddel. Dit is een puur eikenbos met veel ondergroei van bosbes. Alhoewel het een zeer oud bos betreft, werden de daarvoor typische soorten in dit deel niet aangetroffen. Echt soortenrijk is het ook niet, maar opmerkelijk was wel het algemene voorkomen van een lichtgrijze vorm van *Parmelia saxatilis* (blauwgrijs steenschildmos) met vooral laminaire isidiën en kleine, diep ingesneden lobben die vaak voorzien waren van kleine zijblaadjes. Een vorm die een heel ander aanzicht heeft dan de stereotiepe grove vorm met bredere, meer donkergrijze lobben die veel rijker met isidiën zijn bezet. Een variëteit waarvan sommige deelnemers niet verbaasd zullen zijn als iemand hem eens als nieuwe soort op de kaart zet.

Cannenburch

Het oude landgoed Cannenburch in Vaassen heeft een zeer lange geschiedenis. Al in de Middeleeuwen is hier een parkbos aangelegd op een plek waar eens bos heeft gelegen. Het 'bewijs' hiervoor werd geleverd met de vondst van *Lecanactis abietina* op een eik en *Thelotrema lepadinum* op linde. De laatste was een van de leuke soorten van het Kersendijkje, een met lindes omzoomd laantje aan de oostzijde van het landgoed. Op Cannenburch was verder *Chaenotheca chrysocephala* (geel schorssteeltje) een leuke verrassing, net als fraai gevormde *Schismatomma decolorans* (purperkring) samen met *Cliostomum griffithii* (gespikkelde witkorst) op een oude, knoestige linde aan de slotgracht.

Oude begraafplaats Heerde

Een BLWG-kamp is niet compleet zonder een bezoek aan een begraafplaats, en dit keer was de Oude Begraafplaats in Heerde de uitverkorene. De vaak zandige, schraal

begroeide grond op begraafplaatsen is vaak een uitstekende plek voor allerlei *Cladonia's* en *Peltigera's*, en dat was ook hier het geval. Je vindt de beker- en leer-mossen vaak in verwaarloosde grafperken, maar ook gewoon in het gras. Intensief beheer (zoals veel maaien en onkruidbestrijding) kan voor deze soorten soms voordelig uitwerken, want het schakelt de concurrentie uit. De vondsten van *Peltigera neckeri* en *Cladonia rangiformis* (vals rendiermos) sprongen er in Heerde uit, want die soorten vind je in het binnenland weinig. Deze dodenakker heeft ook oude, liggende grafzerken van harde kalksteen, en dan gaan lichenologen meteen op zoek naar *Placynthium nigrum* (zwarte grafkorst). Ook Heerde bleek een groeiplaats van deze soort te zijn.

Paleistuin Het Loo

Het toetje werd voor het laatst bewaard: de paleistuin van Het Loo bij Apeldoorn, waar in het voorjaar ook het zeer lichenenrijke Oude Loo opengesteld is voor het publiek. De rijke korstmossenflora van de paleistuin is al uitvoerig beschreven, maar er valt altijd wel weer iets nieuws te ontdekken. Zoals foliicole korstmossen, lichenen die op levende bladeren groeien, in dit geval die van grote rododendrons. Niet de bijzondere, onlangs door André Aptroot beschreven nieuwe soort *Fellhaneropsis rhododendri* (rododendronkorst: zie Aptroot 2012), maar twee druppelkorsten: *Fellhanera bouteillei* en *Fellhanera subtilis*, en ook nog *Bacidia sulphurella*. Willen lichenen op levend blad kunnen groeien, dan zal de luchtvochtigheid in ieder geval hoog moeten zijn. In de beschutting van dit soort hoogopgaand struikgewas wordt aan die eis voldaan. In België zijn de genoemde twee *Fellhanera*-soorten ook op blad aangetroffen, maar dan op dat van buxus (van den Boom & Sérusiaux, 1996). In Engeland zijn ook lichenen op rododendron-bladeren gevonden, en het schijnt daar een vrij recent fenomeen te zijn, waarbij de klimaatverandering een rol zou spelen. In Nederland dateren de eerste vondsten ook pas van 2002, waarbij op rododendron ook nog *Bacidia adastrata* (fijne knoopjeskorst),

Figuur 4. In veel malebossen zijn de oude beuken aan het eind van hun lange leven gekomen (foto: Henk Timmerman).

Bacidia chloroticula (gladde knoopjeskorst), *Bacidia delicata* (soredieuze knoopjeskorst), *Fellhanera viridisorediata* en *Jamesiella anastomosans* (aspergekorst) zijn gevonden (mondelinge mededeling Laurens Sparrius). Ook de zeldzame *Fellhaneropsis myrtillicola* (bosbeskorst) zou nog kunnen worden gevonden, een soort met blauwige pycnidiën op een vaag, wit thallus. Het loont dus altijd de moeite om de bladeren van grote rododendronstruiken en andere wintergroene heesters wat beter te bekijken, vooral op de Veluwe en in de nabijheid van water.

Fellhanera subtilis werd op nog een voor deze soort merkwaardig substraat gevonden: het houten hekwerk langs de weide naast de Koningslaan. Laurens Sparrius vond op oude douglassparren nog een druppelkorst, *Fellhanera ochracea* (douglassdruppelkorst), een soort die in het binnenland tot deze boomsoort beperkt is. Het doolhof in het Oude Loo is een van de meest bijzondere korstmosplekken van het Kroondomein. De rijkdom aan lichenen is hier des te meer bijzonder omdat het

doolhof niet eens zo erg oud is: de beuken zijn in 1925 geplant. Het moeten de enorme sporendruk van het omliggende, rijke terrein en het bijzondere microklimaat zijn die debet zijn aan bijvoorbeeld het extreem algemene voorkomen van *Graphis scripta* en enorme exemplaren van *Pertusaria hymenea* (open speldenkussentje). Laurens Sparrius vond hier ook de uiterst zeldzame *Arthonia didyma* (beukenvlekje) terug. Langs de Koningslaan werden opnames gemaakt van de eiken, die nog niet zo lang geleden vol hingen met *Usnea subfloridana*. De soort heeft het hier duidelijk moeilijk: de abundantie is afgenomen en de overgebleven exemplaren zijn vaak aangetast door schimmels. Deze constatering drukte de stemming maar even, en het voorjaarsweekend werd met schitterend weer en een hoofd vol nieuwe ervaringen afgesloten. Het was weer volop genieten van een van de rijkste korstmossenengebieden van ons land.

Literatuur

- Aptroot, A. 2012. A new foliicolous Fellhaneropsis (Pilocarpaceae) from the Netherlands. *The Lichenologist* 44-4: 441-444.
- Bakker, P.A. 1964. De najaarsexcursie 1964 naar de Veluwe. *Buxbaumia* 18 (3-4): 37-63.
- Boom, P.P.G. van den & E. Sérusiaux. 1996. A site with foliicolous lichens in Belgium. *Belgian Journal of Botany* 129 (1): 19-23.
- Brand, A.M. & H.J.M. Sipman. 1975. De lichenen van de Veluwe-excursie (1973). *Buxbaumia* 04: 37-45.
- Hennipman, E. & H.J.M. Sipman. 1978. De Nederlandse Cladonia's (Lichenes). *Wetenschappelijke Mededelingen van de KNNV*, no. 124.
- Sipman, H.J.M. 1984. De lichenologische najaars-excursie 1982 naar de Veluwe. *Buxbaumia* 16: 46-51.
- Spier, L. & A. Aptroot, 2000. *Fellhaneratum myrtillicolae* ass. nov., the lichen association on *Vaccinium myrtillus*. *Herzogia* 14: 43-47.

Auteursgegevens

H.J. Timmerman, Zoom 1528, 8225 KJ Lelystad (optieplus@planet.nl)

Abstract

Lichenological report of the BLWG spring meeting 2012 in the north-eastern part of the Veluwe (province of Gelderland), Netherlands.

The BLWG spring meeting 2012 was held in one of the richest regions for lichens of the Netherlands, north and west of the town of Apeldoorn. Old woodlands in this area are known for many characteristic species that are very rare or absent in the rest of the country. A surprising find was *Cladonia parasitica*, that grew at two different locations in an old forest near the village of Niersen. This species (very rare in the Netherlands) is typical for wood logs in old oak forests and should benefit from a change in forestry-management which is seen as a major factor in the recent increase of other species in this habitat like *Cladonia digitata* and *Cladonia polydactyla*. On *Vaccinium myrtillus* several interesting *Fellhanera*-species were found. *Fellhanera*'s were also present on leaves of *Rhododendron* in the park of Het Loo near Apeldoorn, and lichenologists are advised to pay more attention to foliicolous lichens. Some negative trends were observed, like the on-going decline of *Usnea*-species and the deterioration of lichen rich mixed oak-beech forests where oaks make way to beech and many very old beeches now die off.

Ulotia hutchinsiae (Sm.) Hammar (steenkroesmos) nieuw voor Nederland

Jan Pellicaan

Inleiding

Door drooglegging van delen van het IJsselmeer ontstond in 1968 Zuidelijk Flevoland. In dit gebied zijn nadien – op de bodem van de voormalige Zuiderzee – behalve landbouwpolders ook uitgestrekte loofbossen aangelegd. Deze bossen blijken een ware schatkamer voor met name epifytische mossen te zijn (Bijlsma 1996, van der Pluijm 2004, van Dort 2004).

Het grootste bos is het Horsterwold bij Zeewolde en daar vond ik in kilometerhok 164-481 op 9 april 2010 een polletje van een mij onbekend mos. Het groeide als enig mos op 1.75 m hoogte op de gladde stam van een es in een vrij open essenaanplant met o.a. verjongingsopslag van deze boom. De boom in kwestie stond aan de rand van

een zandpad. Het polletje had wat weg van *Orthotrichum anomalum* (Gesteelde haar-muts), maar leek toch te verschillen. Daarom verzamelde ik er wat van om op de terugweg naar de auto te kunnen vergelijken met planten van *O. anomalum* die ik eerder op de dag op een muurtje had zien staan. Daar bleek dat het inderdaad deze niet kon zijn en de gedachte aan een bijzondere *Ulotia* kwam bij me op. Thuis was de determinatie van *Ulotia hutchinsiae*, een nog niet eerder in Nederland gevonden soort, niet moeilijk. De Nederlandse naam luidt steenkroesmos.

Vershillen met andere soorten

De eerste gedachte aan *O. anomalum* is niet vreemd. Deze *Orthotrichum* vormt net als